

Jacques Donzelot

A GYERMEK ÉPSÉGBEN TARTÁSA (II)

Léderer Pál fordítása

A házasságnak a szegény néposztályok körében „divatba hozásáért” folytatott kampányokat ugyanez az aggodalom működteti: az igyekezet, hogy küzdjenek a segélyezési költségek megállíthatatlan növekedése ellen. Amikor kifogynak a magasabb erkölcsi és vallásos megfontolások kínálta rutinérvekből, a munkásosztály megfigyelésére szakosodott „hivatásosok” (Villermé, Frégier, Blanqui, Reybaud, Jules Simon, Leroy-Beaulieu) rendre ki is bökkik, mi nyugtalanítja őket alapvetően: a közkiadásokat olyan törvénytelen gyermekek iszonyatos tömege fenyegeti, akiknek reménytelen hányódás az életük, s a kelletténél sokkal korábban szállnak sírba. A XVIII. század vége óta az emberbaráti és vallásos egyesületek tucatjai tűzték célul maguk elé, hogy a szegény néposztályok segítségére siessenek, részt vállaljanak magatartásuk erkölcsi pallérozásában, hozzájáruljanak nevelésükhöz, erőfeszítéseiket a családi élet helyreállítására összpontosítva, ebben testesülvén meg a közjótékonyosság és -segélyezés elsődleges – egyszermind leggazdaságosabb – formája. 1850-ben az Erkölcsi és Politikai Tudományok Akadémiája motívumait véka alá nem rejtő módon szavazza meg a szegények egyházi és polgári házasságkötését bátorítani hivatott Saint-François-Régis Társaság működését támogató nyilatkozat elfogadását: *„Az üzleti élet és a közigazgatás jelesei jól tudják, hogy nem csak ama rendőrségi kiadások és jogérvényesítési eljárások költségeinek csökkentésére és visszafogására mutatkozik égető szükség, melyeket a romlott osztályok zabolátlan önvisellete okoz, de úgyszintén mindazon költségekre is, melyek az ispotályokra és menhelyekre azért hárulnak, mert apák, feleségek és gyermekek (kiknek egyugyanazon család tagjaiként kellene egymást segíteniük), minden társadalmi kötelem, mely őket egybefűzhetné, megszűnve közöttük, idegenné válnak egymás számára, s egymást kölcsönösen cserbenhagyják. Nem csak társadalmi szükséglet s magasrendű erkölcsi kötelezettség ez, de egyszermind – az állam számára éppúgy, mint a megyék és a községi önkormányzatok számára – ragyogó üzlet is; mely nyilvánvalóan hatalmas megtakarításokra nyit módot. A nép egyszerű gyermekeinek, férfinak s nőnek egyaránt, amikor rendezetlen viszonyok között élnek, nincs hol megállapodniuk. S kinek »hátán háza, kebelén kenyere«, annak bizony kedvére esik ott verni tanyát, hol bűn s erkölctelenség szabadon tobzódhat. Eszükbe sem jut egy-egy garast félretenni az ínséges időkre; az éhség s a betegség beköszöntekor búcsút mondanak egymásnak. Általánosságban elmondható, mit sem törődnek gyermekeikkel, s ha tartanak is velük valamiféle kapcsolatot, csak azért teszik, hogy megronthassák őket is. Egészen megváltozik a helyzet, ha ezen egyszerű emberek közül egy-egy törvénytelen kapcsolatban élő férfi- s asszonyember házasságra lép egymással. Odahagyják korábbi vackukat, a mocskos garnizsallót, hogy új lakásukat a maguk ízlése szerint rendezhessék be saját bútoraikkal. Első gondjuk pedig az, hogy kiváltsák s magukhoz vegyék a lelencthonokból azokat a gyermekeket, kiket maguktól eldobva oda helyeztek. Ezek az apák és anyák a házasság szentségét fölvéve egyszeriben családdá válnak, vagyis oly központtá, hol a gyermekek táplálékhoz, ruházathoz és védelemhez jutnak, s ahonnan majdan iskolába fogják őket küldeni, s szakmához segítik hozzá.”¹*

A házassági kötelem felé terelés – legalábbis az első időkben – a patronázsegyesületekre hárul. Emberbaráti opcióikat tekintve ezek az egyesületek, társaságok bizony sokfélék:

éppúgy megtaláljuk közöttük a felvilágosodás filantrópiáját, illetve annak a forradalmi időszak során átalakult változatát képviselőket (lásd például az Emberbaráti Társaságot, az 1784-ben alapított Anyákat Gyámolító Jótékonyági Egyletet, a Keresztény Erkölcös Társaságát és az Elemi Oktatás Szorgalmazására Létrejött Egyletet), mint a vallásos elköteleződésűeket, melyeket a restauráció szelleme kelt életre – vagy támaszt föl újból (a Páli Szent Vince Társaságot, a Keresztény Iskolák Testvériségét, a Saint-François-Régis Társaságot s még egy sor hasonlót). E különbségek nem akadályozzák meg őket abban, hogy mintegy kartellszerűen működjenek együtt önszegélyező rendszerekkel. Így például az Anyákat Gyámolító Jótékonyági Egylet, mely arra kíván szolgálni, hogy a törvényes házasságban élő családokat – számukra anyagi és pénzbeli segítséget biztosítva – eltérítse attól a szándékától, hogy lemondjanak gyermekeikről; a hozzá fordul, ámde törvénytelen kapcsolatban élő párokat a Saint-François-Régis Társasághoz utasítja, s így a házasságkötést a segélynyújtáshoz feltételül köti.² A Keresztény Iskolák Testvériségének tagjai ugyanehhez a zsaroláshoz folyamodnak a szegény gyerekek iskoláztatása kapcsán. Az 1826-ban alapított Saint-François-Régis Társaság a maga részéről megkönnyíti a bürokratikus eljárások lebonyolítását (a tömegeket mozgásba hozó migrációs folyamatok megnehezítették a szegények számára, hogy hozzájuthassanak a polgári jogállásukat tanúsító okmányokhoz), ingyenessé teszi az esketést, és könnyíti a házasságkötés jogi feltételeit (mind a férfiak, mind a nők esetében leszállítja a házasságkötésre jogot adó életkori határt). Ez magyarázatul szolgálhat a Társaság – s az övéhez hasonló tevékenységet folytató társaságok (Egylet a Polgári Házasságok Előmozdításáért, Szegények Házasságát Előmozdító Jótékony Egylet, Néptitkárság, Családügyi Titkárság) – tevékenységének expanziójára. Az 1826 és 1846 közötti időszakban a Saint-François-Régis Társaságnál 13 798 „*rendezetlen viszonyban élő*” pár fordult meg, s így a Társaság 27 596 személyt nyert meg „*a vallás és a jó erkölcsök*” számára. Tizenegyezer törvénytelen gyerek részesült ez alatt az időszak alatt a törvényes utóddá minősítés állásaiban.³

Mindez azonban szinte semmi ahhoz képest, milyen általános a vadházasság szokása a néptömegek körében (régióként változóan a kapcsolatok egyharmada-fele bizonyul ilyennek). Kétségtelenül szerepet játszik ebben a hanyagság, az okiratok megszerzésének nehézsége is, mindez azonban csak a felszín, vélekednek – a század közepétől fogva – a jelenség olyan megfigyelői, mint Louis Reybaud, Jules Simon, Leroy-Beaulieu, J. Daubié. S maguknak a házasságoknak a minősége is problematikus. „*Nagyon üdvözlendő szabályozottá tenni a kapcsolatokat, jogokkal fölruházni az asszonyokat is, polgári jogállást biztosítani a gyermekeknek*” – írja Jules Simon.⁴ „*De mi történik a családdal, ha egyszer a házasság megkötetett? Vajh lemond-e a férj a korcsma látogatásáról, hogy ehelyett idejét az otthon négy fala között töltsze? Kezd-e takarékosan viselkedni? Teremt-e lehetőséget arra, hogy felesége törődhessék a gyermekek nevelésével s a háztartás vitelével? Nem, nem és nem! Annak ellenére sem, hogy egy csomó derék ember fáradozott azon, hogy elhárítsanak minden, a házassága megkötésével szemben akadályul fölmerülhető nehézséget. Beszerezték mindazokat a papírokat, melyekre neki s párjának szüksége volt. Beszerezték az összes szükséges hivatalos engedélyt is. Befizettek mindent, amit be kellett fizetni. Neki magának nincs több dolga, mint hogy kimondja az igent, s aláírkanston egy papírost. Ő pedig mindezt hagyja magával megtörténni, s a szertartás után is éppen úgy él, ahogyan azt korábban megszokta.*” Minthogy e házasságokat meghatározott előnyök elnyerése végett kötik, érvényük csak addig tart, amíg ezeknek megszerzéséhez szükség mutatkozik rájuk, de semmiképp nem eredményezik a munkástömegek életmódja kívánatosnak tartott megváltozását. Nem igazán a férj és a feleség közötti „egyezségről”

szólnak, inkább a közöttük és a patronázsegyesületek között köttetett üzletről. Mi lehetett hát az oka annak, hogy a munkások körében ennek a családi életformának nem akadt hitele?

A patronázsegyesületek azzal kívánják ezt magyarázni, hogy felsorolják mindazokat a nehézségeket, melyekbe beleütköztek. Az – mint mondják – sosem jelent nehézséget, hogy a nőkkel szót értsenek. A férfiakkal azonban egészen más a helyzet. „*A jövődöbéli férj csak félszívvel, tessék-lássék vesz részt az egész eljárásban, a nőnek kell őt állandóan noszogtatnia. Ha az meg nem túlzottan lelkes, akkor ugrott minden. A férfi örömmel kap a legkisebb ürügyön is, s nagy garra odébbáll.*”⁵ Miért e kelletlen vonakodás? Azért, mert a házasság a kétkezi munkás tudatában valamilyen „társadalmi állás” elnyeréséhez kötődik (üzletet alapíthat, boltot nyithat, iparos lesz belőle, földhöz jut), amihez éppenséggel a házasságba „apportként” hozott hozomány segíti hozzá. A feleség ezzel a hozománnyal elmentélezi mindazokat a költségeket, melyeket az ő, majdan pedig gyermekeinek eltartása fog okozni. Nem semmi ez! Annyira nem, hogy a Második Császárság alatt mindig tiltva van a hadseregben a katonának oly nőt venni el feleségül, akinek nincs hozománya, s tilos számára a házasságon kívül született gyermek törvényesítése is.⁶ A feleség a hozománnyal vásárolja meg a neki járó társadalmi pozíciót. Akár házasságot köt, akár kolostorba vonul, minden, társadalmi elismertségre valahogy számot tartó pozíció csak ebből tud kiindulni. A hozomány nélküli nő nem „partiképes”; családjá háztartásán belül kell alárendelt függésben élnie, vagy bárki másnak alárendelten, aki hajlandó őt foglalkoztatni. A hozományt, hagyományosan, a család, a „község”, illetve a céhes testületek teremtették elő. Mindezeknek az intézményeknek a megszűnése (vagy szerepük erőteljes csökkenése), valamint az a tény, hogy az ipar szívóereje mindkét nembeli munkásokat elszakítja lakóhelyüktől és családjuktól, leválasztja őket innen származó kötelekeikről, végeredményben azt jelenti, hogy töméntelen olyan nő akad, aki annyira szegény, hogy nem képes összegyűjteni a hozományra valót, s így nem számíthat másra, csak „kalandra”.

Ennek az induló tőkének, melyet nem bírhattak előteremteni, ugyan mit lehetett a helyébe állítani? Pénzt nem, mert ahhoz túlságosan is sokan voltak. Lehetett viszont a munkájukat. Otthoni házimunkájukat, melynek ezutánól – mondták – más minősítés dukál majd, hisz sokkal értékesebbé válik, egyenrangúvá lesz valamely szakma művelésével. E megoldást háromszorosan is kedvezőnek tekintették. Először is lehetővé tette, hogy egy társadalmi kiadást fizetetlen többletmunkával váltsanak ki. Lehetővé tette továbbá, hogy a munkásokkal megismertessék a higiénének a gyermekek fölnevelését, a táplálkozást s a rendszeres életvitelt illető elemeit, melyek hiányának jelentős szerepe volt a korai elhalálozások, a betegségek, a függelemsértések gyakoriságában; hisz vajon nem a garnizállóknak lakás, az étkezés címén a korcsmában bekapott néhány falat, egy szóval a lebujok nyújtotta társasági örömeik választásának szokására vezethető-e vissza a munkásosztály fizikai lepusztultsága s a morális értékektől való eltávolodása? Végezetül pedig: ez a megoldás lehetővé tenné, hogy a feleség férje fölött ellenőrzést gyakorolhasson, hiszen nyilván csak akkor fogja részeltetni őt a családi-háztartási tevékenységével szerzett előnyökből, ha arra érdemesnek mutatkozik. Annak a házassági szerződésnek a helyébe, melyet vele kötött, s amely férje számára a hozomány révén a *kifelé érvényesített autonómia* lehetőségét teremtette meg (hogy tudniillik valamilyen státus birtokában elismert helye legyen a társadalomban), a feleség most férjét egy *belső világ függésrendszerébe* ágyazza bele, mely világ az ő birodalma, melybe bevonhatja férjét, de bármely pillanatban ki is zárhatja abból. Jules Simon irodalmi munkássága a Második

Császárság korától kezdve ezt a világrengető felismerést visszhangozza: lásd meg a nőben, a feleségben, a családi bensőséges asszonyában, a figyelmes anyában a férfi üdvözülésének zálogát, a munkásosztály civilizálódásának privilegizált eszközét. Ha fölkészítjük erre a szerepre, ha ellátjuk a megfelelő kiképzéssel, ha belsővé lényegítettjük vele az áldozatkészség taktikájának elemeit, innen kezdve már ő maga is képes lesz, egyedül, a munkás függetlenedési törekvéseit leszerelni, csírájában elfojtani.

Ez nem „szónoklatok” kérdése, hanem ténylegesen kialakuló szövetségkötéseké és hatékony eljárásoké. A XIX. század második fele a nők sorsának előmozdításáért harcoló feminizmus és az erkölcsjobbító filantrópia között kötött döntő jelentőségű szövetség jegyében telik, amely első lépésben a nyilvánosházak, a prostitúció, az erkölcsrendészet ellen veszi föl a harcot, majd egy következő lépésben a kolostormenhelyek, illetve a nőknek a progresszív oktatástól való megfosztása elleni küzdelmet tűzi célul maga elé.

A bensőséges családi élet a munkásosztályon belül történő helyreállításának célja tehát nem egyéb, mint egy olyan „szabályrendszernek” az eltörlése, melynek alkalmatlansága és kudarca az idők során mind nyilvánvalóbb lett.

Vegyük egyfelől az ipari fejlődés folyamatainak kényre-kezdre kiszolgáltatott asszonyokat. Nekik a legkevesebb szakképzettséget igénylő, a legalacsonyabb kereseteket nyújtó állások jutnak. Az általuk megkeresett bérből – ha egyáltalán – legfeljebb saját magukat képesek csak fönntartani, az szinte lehetetlen, hogy gyermekeikről is gondoskodni tudjanak. Tegyük hozzá, ha nem túrják is ki teljesen a férfit a munkahelyekről, emezt legalábbis jóval erősebben fenyegeti ezentúl a munkanélküliség veszélye, s mindenképpen fokozottan áldozatul esik a munka dequalifikációjának, aminek következtében elveszíti privilégiumait felesége és gyermekei fölött, s e privilégiumok elvesztésével egy csapásra vége lesz irántuk érzett felelőségének, felelősségtudatának is. Nincs tehát semmi meglepő abban, ha hajlamos dezertálni a gyárból, hogy maga helyett feleségét és gyermekeit küldve oda dolgozni, az ő nyakukon élősködjék, s hagyja, hogy amazok beleroskadjanak az ő eltartásába. A nők munkájának e semmire tekintettel nem lévő féktelen kizsákmányolása hosszú távon a nemzet életerőit fenyegeti. A patriarchális hatalommal való utálatos visszaélés a nőt cinkossá teszi a család lerombolásában. Abban sincs tehát semmi meglepő, ha a munkásnők ebben a helyzetben (amint Villermé lejegyezte volt szóhasználatukat) „vállalnak még egy műszakot” – prostitúcióra adják a fejüket. Az erkölcsrendészet, mely minden, a szemében gyanúsnak tűnő nőt módszeresen üldözőbe vesz, csak tartósítja, ha ugyan nem súlyosbítja a helyzetet, ahelyett, hogy javítana azon; bár állítólag a közerkölcsöket kívánja védelmezni azzal, hogy minden prostitúciós tevékenységgel gyanúsítható nőt nyilvántartásba vesz, és bordélyba zsuppol, igazából olyan sorsba taszítja e szerencsétleneket, amelyből nincs menekvés.

Másrészről viszont ott vannak azok a nők, akik azzal próbálták szabad szerződésükösi lehetőségüket védelmezni, hogy hozományra tettek szert, erényüket, tisztességüket pedig azzal védelmezték, hogy az egyház által működtetett „foglalkoztatók” vagy „ipari kolostorok” valamelyikébe próbáltak fölvételt nyerni. Ha még a XIX. század közepén is ilyen ütemben növekszik a nők vallási egyesületeinek száma, az egyértelműen a hozomány főntebb jelzett szerepének makacs túlélésével magyarázható. A „foglalkoztató” műhelyek olyan – női munkaerőt alkalmazó – intézmények, melyeket a maguk óvó-őrző misszióját folytatni kívánó egyházi kongregációk szerveznek, javaiknak a forradalmi időszak során történt „elkobzásáért” most a bennlakók munkára fogásával akarván kárpótolni magukat. Egy-egy ilyen foglalkoztató műhelyben tucatnyi lánytól akár három-négyszáz főre rügő tömeg is dolgozhatott. Fizikai (elsősorban textilipari) munká-

kat végeztek, s a műhely különböző adókedvezményeket élvezett. A Második Császárság kellős közepén e műhelyek bedolgozóinak számát 80 ezerre becsülték, s létszámuk a XIX. század végéig egyfolytában növekszik.⁷ E műhelyekbe nem kerülhetett be akárki. Ahhoz, hogy egy nőt ide fölvegyenek, feltétlenül szükséges volt arra, hogy a család sok szálon kötődjék az egyházhoz (s olykor még egy apróska summát is kellett fizetni e kegy elnyeréséért). A szegényebb rétegek számára – elsősorban a textilipar hagyományos régióiban – a munkakolostorok intézményét hozták létre, melyeket vegyes: felerészben ipari, felerészben egyházi összetételű igazgatótanácsok vezettek. Egy lyoni példa nyomán a modell sikeresen elterjedt – három elhíresült intézménye Jujurieux-ben, La Séauveban és Tarare-ban üzemelt. A benti élet kolostori rendszabályokhoz igazodott, a bentlakók idejét teljességgel kitöltötték az ájtatossági gyakorlatok és az ipari munkavégzés; a felügyeletet a Szent József-rend, illetve páli Szent Vince rendjének apácáira bízták, a fizetést éves munkaszerződés szabályozta. Minden annak érdekében alakult, hogy csáberőt gyakoroljon a szegény családokra, amelyek e műintézetekben nemcsak leányaik erényeinek megóvását láthatták biztosítva, hanem azt is, hogy emezek beléptekor (vagy mikor a kolostort elhagyták) valami pénzhez juthassanak, a lányok számára pedig fölcillant a házasságkötés lehetősége, hála annak a bérnek, amelyre – akárcsak a cseléd lányok – munkájukért ők is jogot formálhattak.

A jó erkölcs megőrzésének e két intézményes formája kapcsán mind a filantróp moralisták, mind a nők helyzetének javításáért küzdő feministák meglehetősen nyersséggel mutatnak rá arra a rossz körforgásra, mely sokkal inkább szüli s újratermeli a szegény népeség fizikai és erkölcsi leromlását, mintsem útját állná bekövetkeztének. A LA FEMME PAUVRE AU XIXe SIÈCLE című munka (szerzője Julie-Victorie Daubié, a Második Császárság jeles feministája) és a híres közgazdász és filantróp Leroy-Beaulieu LE TRAVAIL DES FEMMES⁸ című könyve között nem is oly nagy a szemléletbeli távolság. Mindketten egyformán kárhoztatják a kolostori zártságú intézmények hibáit. Először is a bérekre gyakorolt feltételezett hatásuk miatt. 1849-ben Lyonban, Maconban és Saint-Étienne-ben munka nélküli nők tömegei támadták meg az ilyen típusú intézményeket, földúlták őket, és elérték, hogy kénytelenek legyenek bezárni. Több kolostort is kifosztottak, összetörték és fölgyújtották a szövöszékeket.⁹ E kolostori munkáltatók ugyanis arra használták adómentességüket és közösségi munkarendszerüket, hogy a szabad munkavállalókénál alacsonyabb áron kínálva termékeiket, lényegében a munkaerő és a piac közé ékeljék magukat; ezzel lenyomták a béreket, belekényszerítvén így a szabad nőket abba, hogy erkölcsstelen megoldásokhoz kelljen folyamodniuk. Ráadásul monopóliumhelyzetben voltak a nőknek leginkább megfelelő állások (segítő szolgálatok, oktatás-nevelés) elosztásakor, olyannyira, hogy a hozománnyal nem rendelkező nő kénytelen volt vagy apácának állni, ha ezekben a mesterségekben akart tevékenykedni, vagy azt kockáztatta, hogy prostituált lesz belőle, ha „világi” foglalkozást választ. Mindkét könyv egyformán támadja a kolostorokban nyújtott képzés alkalmatlanságát. Daubié arra mutat rá, hogy bár ezek a nők abban bízva töltik ifjúságukat e munkakolostorokban, hogy mikor kilépnek, jó esélyeik lesznek a férjhezmenetelre, a munkások – köszönik, de – nem kérnek belőlük, arra hivatkozva, hogy nem „apácát” keresnek feleségnek. Leroy-Beaulieu az „üvegházi” nevelést kárhoztatja, azokat a bentlakásos intézményeket, amelyek nem „igazi” mesterségekre tanítanak, hanem olyan szakmákra képeznek, ahol már amúgy is több a munka, mint a munka, és „nem fejlesztik a leányok intellektuális képességeit olyan érdemi oktatással, mely energikusan fejlesztené a személyiségüket”. Minden nőnek – s különösen igaz ez az alsóbb néposztályok asszonyára, kit küzdelmes sorsa a többieknél is sokkalta inkább kényszerít arra, hogy szemébe nézzen a rá leselkedő veszélyeknek – kellő akaraterővel

kell rendelkeznie s erős jellemzilárdással. Az a nevelés, mely nem hívja benne életre e képességeket, nem töltötte be feladatát. A *házasságig megőrzés* logikáját fel kell, hogy váltsa a *családi életre való fölkészítés* logikája. Fejleszteni kell a háztartási ismeretek oktatását, lehetővé kell tenni az ifjú leány, az özvegyasszony – s olykor a feleség – számára, hogy számára keresetet biztosító munkához juthasson. Meg kell nyitni a nők előtt bizonyos pályákat, melyek hatékonyan fölkészíthetik őket a családi életvitelre; segíteni kell a munkásnőknek abban, hogy elkerülhessék a prostitúció csapdáját. Végül pedig visszazorítani a férfiak és nők közötti rivalizálást – tudatosítva, hogy a nők a „kinti” világban befutott pályáútjának családi-háztartási tevékenységeik meghosszabbított nyomvonalába kell illeszkednie.

E családpárti stratégia hatékonysága valószínűleg abból adódik, hogy világosan artikulálja a férfi, illetve a nő számára rendeltetett életpályáiveket, s egyre inkább szembefordul azzal a korábbi állapottal, amikor (Gemahlingtól kölcsönözve a kifejezést) a nő a férfinak, a gyermek pedig a nőnek volt vetélytársa, aminek eredménye aztán nem lehetett más, mint a család szétzüllése. A nőknek a munkaerőpiacra való belépése nem szűnik meg, csak e tendenciát most már úgy értelmezik, hogy része annak a női életpályán belül lezajló fejlődési folyamatnak, melynek végét a háztartásvezetést illető szakértelem megszerzése jelenti. A fiatal leányok, a férjzetlen asszonyok, a szegénységben élő feleségek az ipari termelésben vállalt munkáját alkalom szülte kényszernek ismerik el, nem pedig normális élethivatásnak. Ha a férjnek megállapodott szakmája van, tudása, érdemei révén javítani tud helyzetén, az asszony otthon maradhat a tűzhely mellett, s kibontakoztathatja azokat a képességeket, melyeknek hála igazi otthont teremthet. Majd pedig, ugyanettől a lendülettől vezetve, a hivatali ügyintézés, a segítségnyújtás és az oktatás olyan specializációi felé orientálódhat, melyek leginkább megfelelnek eredendő, természetes élethivatásának. Ez a női életpályákban végbevitt módosulás, ha valóságosan nem is, de legalább a látszatokat illetően visszaadja a férfinak hajdani patriarchális hatalmát, hisz lényegében az ő felelősségévé teszi a család ellátását, a nőt pedig fölruhazza a férje fölött gyakorolt „állandó felügyelettel”, hiszen érdekelté teszi abban, hogy férje szakmai-foglalkozási (s ezzel társadalmi) élete „rendezett” legyen, hiszen neki magának is éppen ezen múlnak saját előmeneteli lehetőségei.

Az alsóbb rétegek e „családba kényszerítésének” a XIX. század második felében bekövetkező stratégiája tehát alapvetően a feleségre támaszkodik, s ehhez megfelelő eszközöket és szövetségeseket igyekszik rendelkezésére bocsátani: az alapfokú oktatást, a háztartási higiéné oktatását, a háztáji munkáskertek intézményét, a vasárnapi pihenőnapot, mely a családi pihenés napja legyen (szemben a hétfővel, melyet a férfiak hagyományosan a munkatársaikkal együtt folytatott ivászatnak szentelnek). De a legfontosabb segítőeszköz, mellyel megajándékozzák, a „szociális bérlakás”. A nőt gyakorlatilag kicsalogatják a kolostorból, hogy ő meg kicsalogassa a férfit a kocsmái lebujból: e feladat végrehajtásához fegyverül a lakást kapja a hozzá való használati utasítással: zárd ki belőle az idegeneket, s légy azon, hogy férjed s főleg gyermekeid viszont odabenn töltsék minden idejüket.

A szociális lakás, ahogyan a XIX. század végén ún. „olcsó árú lakásként” fölbukkan (megelőlegezve a majdani HLM-eket), egy sor, a munkásosztály megfigyeléséből a század során levont tapasztalat, egyszersmind sokirányú kísérletezés és nemzetközi tapasztalatcserék eredménye (a Második Császárság óta a nagy országos és nemzetközi kiállítások tevékenységük egy részét ennek a kérdésnek szentelik). S így szép lassan kibontakozik, alakot ölt egy kettős célrendszer.

Először is, a lakásnak átmenetet kell képeznie az oktalan állat vacska és a kaszárnya között. A vacok falun és a kézműves mesterembernél megszokott, annak eredménye, hogy a család lakhelyét búvóhelynek fogják föl, olyan zugnak, mely védelmet nyújt mások kíváncsi tekintete elől; odúnak, ahol az ember fölhalmozhatja vagyonkáját, mint hörcsög a zsákmányát; kis erődítménynek, ahol nappal meg lehet bújni, hogy éjszaka aztán előbújják az ember. A népi lakásviszonyok (melyek miatt a higienistáknak szüntelenül fő a fejük) természetesen nem efféle, a létezésről vallott primitív elképzelések eredményének tulajdoníthatók: túl a fűtés és a biztonság problémáin, a nyílászáróknak a néprétegek lakóházainál tapasztalható szűkösége nincs minden kapcsolat híján az *ancien régime*-től örökölt szokásokkal. Akkor ugyanis a fizetendő adót az ajtók és ablakok számának függvényében számolták ki. Ráadásul a „raktárjellegnek” gyakran szakmai magyarázata van. Lille városának egészségre káros voltokról híres barlanglakásai azért feleltek meg a munkáscsaládoknak, mert nyirkosságuk ideális körülményeket teremtett a munkájukhoz használt nyersanyagok hosszú tárolásához. Amikor a higienisták e nyomortanyák és barlangok egészségtelen és az erkölcstelenségnek kedvező lakviszonyai ellen harcolnak, egyben azzal a koncepcióval is szembefordulnak, mely a lakást a menedékkal, a védelmező biztonsággal azonosítja, benne az autonómia kitüntetett zugát látja. Az ő számukra a történet arról szól, hogy az autarchiára törekvés helyébe a munkavállalást kell helyezni, véget kell vetni annak, hogy a lakás zsúfolt „kaszárnya” legyen, egészséges és az egészségre ügyelő térré kell átformálni. Számítani kell belőle mindent, ami kedvez a titkos szövetségeknek és gyanús összefonódásoknak. S mindebben a legapróbb részleteknek is fontosságuk lehet. Így például annak a gyanús szokásnak is, hogy a lakást telerakják félreérthető jeleneteket ábrázoló metszetekkel. „*Szigorúnak kell lennünk, s irgalom nélkül számítnunk a túlzásba vitt díszítményeket, az obszcén vagy lélekromboló képeket. Helyettük vegyék körül a házat virágokkal.*”¹⁰ A bérkaszányamodell hasonló veszélyeket rejt magában, amennyiben nagy csomó embert fog össze ugyanabban a térben, ahol a házasulatlanok és a családosok összezárása az erkölcsök hanyatlását eredményezi, s főleg lehetetlenné teszi, hogy az életviteli szabályokat be lehessen tartatni. A rend felelősei ezért is szemlélik aggodalommal ezeket a bérkaszányákat, mert attól tartanak, hogy lázongásra ösztönző környezetet jelentenek. A megoldás abból áll, hogy a lakhatást szigorú feltételekhez kötik, amelyek kilakoltatás terhe mellett szavatolják a bentlakók erkölcsét. Ezeknek az igényeknek felelnek meg az 1850-től épülni kezdő lakónegyedek, Párizs és Lille Napóleon-telepe, Mulhouse város lakótelepei, melyek kiváló tapasztalatszerzési lehetőségeket biztosítanak a patronázsrendszer paternalista és filantróp életbeléptetőinek. Taillefer, a párizsi Napóleon-telep orvosa úgy nyilatkozik, hogy emez (mármint a telep) az enyészetnek adandja majd a fölkeléseket, zendüléseket, s álláspontját alátámasztandó az „ő” lakosainak december 2-án tanúsított viselkedésére hivatkozik (amikor is a fölkelők küldöttséget menesztettek a telepre, hogy beszédet intézzenek hozzájuk, s csatlakozásra szólítsák őket). „*Azt követően, hogy néhány, irántam érzett rokonszenvűiket kifejező mondatot intéztek hozzám, mindannyian visszahúzódtak lakásukba, a rendzavarók pedig kénytelenek voltak odébbállni.*”¹¹ A munkásnak a közrendhez való ragaszkodását az motiválja, hogy szeretné megtartani a számára biztosított lakást. Ha mégsem így lenne, akkor ott a felesége, hogy gondoskodjék erről (ahogyan azt Reybaud a sedani Cunin-Gridaine üzem munkásai kapcsán meséli, ahol az a szokás alakult ki, hogy „*a feleség jön bocsánatot kérni a férje ballépéseiért*”).

A lakás belső elrendezésére vonatkozó kutatások egyértelműen azt célozzák, hogy hozzájáruljanak ennek az egymás kölcsönös ellenőrzésére szolgáló funkciónak a meg-

könnyítéséhez. Ebből következik egy második célkitűzés kimunkálása is: a lakást elég kicsire tervezni ahhoz, hogy abba senki „idegen” személy ne férhessen be lakóként, ugyanakkor elég nagyra, hogy a szülőknek elegendő tér jusson a gyermekeiktől való elkülönülésre. Legyen lehetőségük amazok tevékenységeit megfigyelni, ugyanakkor ők maguk elkerülhessék, hogy bizalmas édeskettesük mások szeme elé táruljon. Egy-két „bérlet” odavenni a lakásba nagyon elterjedt gyakorlat volt a szegény családokban: e szokás gyökerei a termelés régi, családias rendszeréből erednek, amikor az inasoknak (s gyakran a legényeknek is) a családon belül biztosítottak szállást. Szerepe volt ebben persze a lakberek drágaságának is. Ez a szokás mindenestre azt eredményezte, hogy az olyan megfigyelők szemében, mint mondjuk Blanqui vagy Reybaud, a családi tér egyszersmind *szociális* tér is, a társas kapcsolatok terepe; inkább pihenőhely, ahová jártában-keltében betéved az ember, mint az ellenőrző megfigyelésre és a békességre szolgáló zárt tér.¹² Az építész Harou-Romain, akinek egyformán gyakorlata van büntetőintézmények és szociális lakások építésében, ebben a – látszólag – takarékosra való törekvésben látja a néptömegek elfogadhatatlan higiénés körülményeinek és erkölcs-telenségének legfőbb okát, mivel e takarékoság oda vezet, hogy egy szobába zsúfolják össze az összes gyereket, fiúkat, lányokat vegyest, s gyakran még a szülőket is.¹³ Hogy e problémát orvosolják, Mulhouse városában a munkástelepeken tilos bérlet fogadni a lakásba; Belgiumban Ducpétiaux fölveti annak szükségét, hogy minden lakásban található legyen legalább egy külön bejáratú helyiség. Ha pedig az idegent kiakolbóltottuk, akkor már csak annyi van hátra, hogy a családi teret a szülők és a gyerekek között föl-
 osszuk.

A cél tehát az, hogy a lakás „szociális” terét, amennyire csak lehet, a szülők és gyermekek számára fönntartott terek javára csökkentsük. A lakás középpontjává a gyermekek tekintete elől elzárt hálószoba váljék. Legyen emez, hogy Fonssagrives-et idézzük, „a házaspár békességes birodalmának fővárosa”. A gyermekek szobája „legyen a szülők szobája szomszédságában, így megfigyelésük észrevétlenül megtörténhet, vagyis kevésbé lesz zavaró, mint ha nyíltan történnék, s ugyanakkor hatékony maradhat”. A nemek és generációk a munkáslakáson belül való elkülönítésének szándéka annyira összeférhetetlen az együttlakás régi formáival, hogy az évszázad során a filantrópiának mindvégig szorgalmaznia kell majd megvalósítását. Jól szemlélteti ezt az 1851-ben Brüsszelben tartott Közegészségügyi Konferencián a „lakásbelső beosztásáról” folytatott vitából kölcsönzött kis részlet:

„Ebrington: Az erkölcs és az illem megkívánja a nemek elválasztását. Egy miniszter egyszer ezt mondta nekem: »Én mindent megtettem, ami tőlem tellett, de legyőzött a közös hálószoba.«

Ducpétiaux: Olyan esetekben, amikor e szétválasztás megoldhatatlan, nem lehetne-e hálóágyba tenni a gyereket, s így elkülöníteni?

Gourlier: A hálóágyat egy függönnyel még el is kellene választani a szoba többi részétől. Csak nem biztos, hogy fölrajkják azt a függönnyt.

Raman de la Sagra: Hálóágy helyett jobban szeretne olyan ágyat, amelyben együtt alszanak szülők és gyerekek?

Gourlier: Ha egyáltalán föltételezzük, hogy az elkülönítés nem történik meg, akkor becsukhatjuk a boltot. Azonban a függőágyból a gyerekek látni fogják szüleiket. A szemérem követelése tehát nem fognak teljesülni.”

Egészségre ártalmas szigetserű zárványok, egy önvédelmi rendszer kis terei, állatias viszonyoknak szolgáló menedékek... így lakik a nép a párizsi bérházak, a lille-i barlanglakások, a lyoni nyomornegyedek odúiban. A szociális lakás tervének kidolgozása mindhárom problémára megoldást kíván nyújtani. Legyen elég tágas ahhoz, hogy a higiénés

viszonyoknak megfelelhessen, elég kicsi ahhoz, hogy a családon kívül senki más ne férjen bele, beosztása pedig olyan legyen, hogy a szülőknek módot adhasson gyermekeik felügyeletére. Az otthontól elvárják, hogy – ami a gyermekek ellenőrzését illeti – az iskola „meghosszabbításának” bizonyuljon. Ki a lakásból a nyughatatlan vándorelemekkel, hogy a gyereket bent lehessen tartani a négy fal között! Az alsóbb osztályok asszonyának fölkinált intimitásteremtés, a háztartásvezetés kompetenciája arra szolgál, hogy elfogadhatóvá, sőt vonzóvá tegye ezt a lakást, mely most már fogalmilag sem azonos a régivel: többé nem a termelés és a társas kapcsolatok kiélésének terepe; mostantól az elkülönülés és a felügyelet alapsejtje lesz. Ha a férfi jobban érzi magát a „családi fészken” kívül, a mulatók fényei és árnyai között, ha a gyermek az utcára vágyik, mert jobban szórakoztatja az utca nyújtotta látvány, az ott tapasztalt promiskuitás, az a feleség, az anya hibája.

A nevelési elvek primátusára összpontosító modern család fölbukkanása tehát nem a minden társadalmi rétegre egyformán érvényes családmodell lassú elterjedésének eredménye, mely terjedés üteme csupán a családokban a modernitással szemben tanúsított ellenállás mértékének lenne függvénye. Minimálisan is két, egymástól világosan elkülöníthető rekrutációs bázisa van a nevelésnek tulajdonított fontosság e kibontakozásának, s a belőlük következő politikai hatások közötti különbségek elég nagyok ahhoz, hogy szimmetriát – de fordított szimmetriát! – vélhessünk fölfedezni bennük.

Egyikben is, másikban is föllelhetjük a család befelé fordulását, de a folyamat korántsem ugyanazt jelenti az egyik és a másik változatban. A polgári család úgy formálódik ki, hogy tagjai taktikai megfontolásból *összebb zárják* soraikat, annak érdekében, hogy visszazoríthatassák (vagy ellenőrzésük alatt tarthassák) a belső ellenséget, a cselédet. E kohézió révén a polgári család megnöveli hatalmát, ez társadalmi fölemelkedést jelent, ami lehetővé teszi számára, hogy figyelmét újult erővel fordítsa a társadalmi környezet felé, a célból, hogy különféle módokon atyai ellenőrzést gyakoroljon fölötte. A háziorkonossal kötött szövetség megnöveli a nő *családon belüli* hatalmát, egyszersmind mediatizálja a család *külvilág* felé irányuló hatalmát. Az alsóbb néposztályokban a család olyan folyamat révén kovácsolódik ki, ahol a tagok *egymás ellenőrzésén* keresztül veszik fel a harcot a kinti világ, a mulató, az utca kísértéseivel. Reá háruló új nevelési feladatainak azon az áron tesz eleget, hogy veszít a környezetével együtt élő képességéből, elveszíti mindazt a befolyását, amivel egy rajta kívül álló erőterben elfoglalt helyét eddig biztosíthatta. Ettől fogva már – elszigetelődve – csak elkülönülésének felügyeletével foglalkozik.

Még jelentősegtelibb a polgári réteg és az alsóbb néposztályok asszonyának taktikai pozíciójában észlelhető különbség. A nevelési feladatok fölértékelésével a polgárasszony számára új kontinuitás teremődik családon belüli feladatai és társadalmi tevékenységei között. Egyfajta missziós tevékenység lehetőségeit látja megnyílni maga előtt, új, eddig nem volt professzionális szerepet vív ki magának az új segélyezési és nevelési normák terjesztésében. Egyszerre lehet otthon, a lakás falai között a családi örökség áthagyományozásának támasza, *kifelé pedig a kulturális kisugárzás eszköze*. A kisembereknél a szegény asszony munkavégzése – természeténél fogva – összebékíthetetlen anyai státusával. Olykor nem lehet nem vállalni, de mindig hátrányt jelent a családi tűzhely őrzője szerepkörének ellátásában. Az ő esetében szó nincs, nem is lehet, semmiféle „kisugárzásról”. Az ő küldetése éppen az ellenkezőjében áll, abban, hogy visszatartsa *férjét és gyermekeit a társadalomtól*. Tőle, az általa kikényszerített szabályozott életviteltől függ, mennyire képes érvényesülni az a hagyomány, amely szinte mindig családon kívülről

jövő „szociális örökség” (ahogyan a jogtudók nevezik), aminek kezelése, használata kívül esik a család lehetőségein, s amiből a munkás, amíg él, hasznot nem húzhat, mivel csak saját megrokkánásával vagy halála révén juthat hozzá. „Amíg a polgárcsaládban a vagyton továbbhagyományozása végrendelkezéssel vagy ab instestat történik, a munkáscsalád »vagyonának« továbbhagyományozása esetén szóba sem jön a végrendelet; ami pedig az ab instestat továbbörökítést illeti, itt nincs egységes szabályozás, hanem a törvények és a különböző intézmények által elfogadott azon előírások függvényében történik, melyeknek célja éppen ennek a munkás számára továbbörökíthető értéknek a létrehozása. Mint fentebb jeleztük, a végrendelet szabadsága itt föl sem vetődhet, mivel a gondoskodó biztosság különböző intézményeinek nem egy olyanfajta »vagyton« létrehozása áll szándékában, amelyről a munkás – végrendeletileg – tetszése szerint intézkedhetnek; nekik csak a család számít, amely segítségük nélkül rögtön deklasszálódnék, s az Assistance publique segélyére szorulna. Végezetül pedig, miközben a polgárcsaládban az örökös mintegy tovább élteti személyében az elhunytat, vagyis örökébe lép, s nem csak javait örökli meg, de magára veszi minden lehető adósságát is, a munkáscsaládban az örökös semmilyen szálon nem kötődik az elhunyt személyének »tovább éltetéséhez«; jogai arra korlátozódnak mindössze, hogy egy előre meghatározott összeget fölvehessen, miközben semmi felelőssége nincs annak adósságaiért.”¹⁴

Ami pedig a gyermeket, a gyermekkort illeti?

Az első változatban a törődés, melynek tárgyává válik, egyfajta óvó-védő felszabadítás formáját ölti, a közös félelmek és kényszerek hatásának elhárítását. A polgári család a gyermek körül olyan *cordon sanitaire*-t von, amely körülhatárolja fejlődési lehetőségeit: a kijelölt határokon belül mind testi, mind szellemi fejlődését ösztönözni fogják, szolgálatába fogják állítani a pedagógiai lélektan minden új eredményét, miközben ezt az egész fejlődési folyamatot diszkrét ellenőrzés alatt tartják. A másik esetben igazságosabb lenne a kitűzött pedagógiai modellt *felügyelet alatt tartott felszabadításnak* titulálni. Itt nem a régi hagyományok megkopott korlátozó ereje jelent igazából problémát, sokkal inkább a túlzásba vitt szabadjára engedés, az utca vonzereje. Az alkalmazott technikák főleg ennek a „szabadságnak” a korlátozását kívánják elősegíteni, s a gyerekeket visszatartani azokba a terekbe, ahol ellenőrzés alá helyezhetők és felügyelet alatt tarthatók: az iskolába és a családi otthonba.

Jegyzetek

1. Az Erkölcsi és Politikai Tudományok Akadémiájának az ANNALES DE CHARITÉ-ban (2. kötet, 1847) közzétett határozványá.
2. Az Anyákat Gyámolító Egylet működéséhez lásd F. Gille: LA SOCIÉTÉ DE CHARITÉ MATERNELLE DE PARIS, 1887.
3. R. Gossin: LA SOCIÉTÉ DE SAINT-FRANÇOIS-RÉGIS, 1844. Lásd még, ugyanettől a szerzőtől: MANUEL DE LA SOCIÉTÉ DE SAINT-FRANÇOIS-RÉGIS, 1851.
4. Jules Simon: L'OUVRIERE, 1861. 285.
5. Gossin: i. m.
6. J. Daubié: i. m.
7. Lásd Mounier: DE L'ORGANISATION DU TRAVAIL MANUEL DES JEUNES FILLES, 1869, valamint P. Gemahling: TRAVAILLEURS AU RABAIS, 1910.
8. Leroy-Beaulieu: LE TRAVAIL DES FEMMES AU XIXe SIÈCLE, 1873.
9. Tixerant: LE FÉMINISME A L'ÉPOQUE DE 1848, 1908.
10. Pillat és Gosselet: CATÉCHISME D'HYGIÈNE A L'USAGE DES ENFANTS. Lille, 1850.
11. A. Taillefer: DES CITÉS OUVRIÈRES ET DE LEUR NÉCESSITÉ COMME HYGIÈNE ET TRANQUILLITÉ PUBLIQUE, 1850.
12. Blanqui, akit az Erkölcsi és Politikai Tudományok Akadémiája kért föl, hogy „A dolgozó néposztályok helyzete az 1848-as rendkívüli forradalmi megrázkódások után” témában dolgozatot nyújtson be, jelentésében arról számol be, hogy az egészségtelen viszonyok és a fegyelmetlen-

ség azokban a régiókban a leginkább szembe-
szökők, ahol az ipari fejlődés a leginkább vissza-
maradott még, ahol a műhelyt még nem szo-
rította ki a manufaktúra. „*A pauperizmus és az
utópiák jelentette kísértés kéz a kézben jár*”, a csa-
vargó gyerekek pedig könnyű zsákmányt jelen-
tenek az agitátoroknak. Különösen a lyoni ta-
kácsokra, a „canut”-kre vonatkoztatja ezt. Rey-

naud tizenöt évvel később fogja majd ugyanezt
mondani.

13. Harou-Romain: PROJET D'ASSOCIATION FINAN-
CIERE POUR L'AMÉLIORATION DES HABITATIONS DES
OUVRIERS DE BRUXELLES. *Annales de charité*, 1847
és 1848.

14. P. Aivarez: DE L'INFLUENCE DE LA POLITIQUE,
DE L'ÉCONOMIE ET DU SOCIAL SUR LA FAMILLE, 1899.

Kicsi Sándor András

AZ ÖRDÖG ÉS ISTEN ÁLLATA

A szarvasbogár (*Lucanus cervus*) nem tartozik a magyar etnozoológia kitüntetett állatai közé. A rá vonatkozó hiedelmekben gyakran osztozik más hasonló bogarakkal, így különösen a nünükével és kőrishogárral. A szarvasbogár tölgyesekben helyenként gyakori, ivari kétalakúsága feltűnő (a hímnek sokkal nagyobb szarva, „agancsa” van). Hazánkban védett állat: gyűjteni, megölni, de még fogságban tartani sem szabad. Olykor írónk is megemlékezik róla, például Széchenyi Zsigmond *bikabogár*, Áprily Lajos *szarvastehén* és *szarvasbika* néven gyermekjátékként emlegette (Franyó & Futóné, 1987: 71).

Népi gyógyászatbeli felhasználásáról több régi adat áll rendelkezésre. „*Ha az orra vére megindul, szarvasbogár agancsát akassza a nyakába, az megszünteti a vérzést*” (Déva, Malomvíz, Schusztér Anna gyűjtése). „*Szarvasbogár agancsát a hajba fonják, mert nő a haj tőle*” (Alsófehér megye, Nagy Ida gyűjtése). „*Jó szer a fogfájás ellen, ha szarvasbogár agancsával szurkálják meg a beteg fogat*” (Rajec, Pazsiczky Jenő gyűjtése). (Pazsiczky, 1914: 39.) A mezőségi Detrehemtelepen a közismert, kőrishogárhoz fűződő hiedelem vonatkozik a szarvasbogárra: „*A szarvából és páncéljából készült tea szerelemkeltő*” (Keszeg, 1981: 106). A kőrishogárpor mellett a szarvasbogárpor is Európában általánosan szerelemkeltő (Magyar, 2007: 12, 276).

Annak, hogy kevés etnozoológiai adat áll rendelkezésre, az is oka lehet, hogy a szarvasbogarak állománya a magyar nyelvterületen általában megcsappant. A Sóvidéken, ahol a hím neve *cserebika*, a nőtényé *cseretehen* vagy *cseretehén*, így emlékeztek: „*Mikó gyermekek vótunk, jácöttunk vëllek, két cserebikát szembeállítottunk, s döfötték egymást*” (Gub, 1996: 25–26). A *cserebogár* egyébként Székelyföldön, ahol a *cserefa* ’tölgyfa’ jelentésű, szórványosan a szarvasbogár elnevezése (ÚMTsz, 1: 795).

A szarvasbogarakkal, azoknak is a hímjeivel való állatviadal a nyugat-európai ifjúságnak is alkalmi szórakozása; Kínában, Japánban és Thaiföldön pedig – néhány más rovarfaj mellett – intézményesek a szarvasbogár-viadalok. A szokás a Tang-korig (618–907) visszavezethető, s arisztokraták, főhivatalnokok, kereskedők hódoltak neki. Az általában nagy türelemmel összeugrasztott párból az nyert, amelyik a másikat felborította vagy kiszorította a küzdőtérrel.